

Erasmus Lezing 2002

Duurzaamheid: de Spirituele Dimensie

Dr Herman H.F. Wijffels

"Het is een genoegen om de gelegenheid te krijgen in dit gezelschap te spreken over duurzaamheid. Op de uitnodiging heeft u gelezen dat ik als titel heb opgegeven 'Duurzaamheid: de spirituele dimensie' en ik wil wel bekennen dat deze titel mede is ingegeven door de behoefte, ook bij de organisatoren, om een enigszins intrigerende titel neer te zetten. Dat wil niet zeggen dat ik mij vanmiddag tot op grote spirituele hoogten zal proberen op te hijsen; het zal vooral over duurzaamheid gaan, maar op enig moment kom ik ook wel op de spirituele dimensie daarvan. De titel is dus niet helemaal uit de lucht gegrepen.

Ik wil vanmiddag aan de hand van een aantal vragen de gedachten die ik heb over dit thema delen, en dan hoop ik dat we daar later ook nog met elkaar een gedachtenwisseling over kunnen hebben.

Wát is nu eigenlijk die duurzaamheid waar het tegenwoordig steeds meer over gaat? Ik ga uit van de definitie die daarvan is gegeven in het bekende Brundtland-rapport, uitgegeven door de Verenigde Naties in 1987. Geparafraseerd zegt die definitie: wij moeten zodanig in onze huidige behoefte voorzien dat we daarmee de behoeftenvoorziening en -vervulling voor de komende generaties niet in gevaar brengen. Met andere woorden: een lange termijnoriëntatie op de duurzaamheid van de bronnen; het beschikbaar blijven van de bronnen waarvan wij nu leven, óók voor toekomstige generaties.

Dát is de kern van de Brundtland-definitie.

Daarmee is nog geen vast, goed gedefinieerd doel gegeven. Eerder een beginsel en een richting waarin wij met zijn allen moeten werken, dan een wel omschreven einddoel of een plan om daar te komen. Dat is het niet. We kunnen wel zeggen dat we vanuit dat perspectief, die richting die in het Brundtland-rapport is aangegeven, kunnen spreken over een belangrijke opgave voor de ontwikkelingen in de 21e eeuw. Mijn stelling is dat het scheppen van welvaart en op basis daarvan emancipatie, het grote project is geweest van de 20e eeuw, terwijl we de 21e eeuw nu inzetten als de eeuw van de duurzame ontwikkeling, waarbij het perspectief van duurzame ontwikkeling vooral gezien moet worden als een maatschappelijk zoek- en leerproces. Het is een oriëntatie waarbij we via interactieve menings- en besluitvorming zo dicht mogelijk moeten komen bij de notie dat ook toekomstige generaties moeten kunnen blijven putten uit de bronnen die nu eenmaal voor leven nodig zijn. Het is op dit moment nog heel moeilijk te zeggen hoe dat precies zal moeten. Ik kom straks nog terug op de rol van de technologie en van kennis in dit verband. Het komt er in essentie op neer dat we al doende zullen moeten leren om op een duurzame wijze onze samenleving in te richten en op een duurzame wijze moeten leren produceren en consumeren. Dat is de opgave voor de komende periode; de richting is duidelijk maar de route en de eindbestemming liggen niet vast.

Je zou misschien ook kunnen zeggen dat het eerder een taoïstische benadering is, waarbij de richting die je opgaat en de weg die je daarbij stap voor stap aflegt, belangrijker is dan het nú weten wat het einddoel is.

Hoe dan ook, het is - in mijn optiek - het grote nieuwe maatschappelijke project voor de 21e eeuw; duurzame ontwikkeling, dat wil zeggen een evenwichtige ontwikkeling van de samenleving in zijn aspecten van fysieke leefomgeving, van de samenleving als sociaal construct, de sociale dimensie, én van de economie. Dus eigenlijk de bekende "Triple P's" die staan voor People (samenleving), Planet (fysieke omgeving, de bronnen waaruit we leven) en Profit (doelmatige economische productie).

Je zou het ook nog zo kunnen vertalen dat het hierbij gaat om oriëntatie op de kwaliteit; het zodanig gezamenlijk opereren dat samenhangend, op elk van die terreinen, vooruitgang kan worden geboekt. Waarbij met name moet worden gelet op de kwaliteitsaspecten van het bestaan en waarbij niet meer kan worden gezegd - wat we in de vorige fase van maatschappelijke ontwikkeling impliciet wél deden - dat kwantiteit ook meer kwaliteit inhoudt. Dat '=-teken', dat we impliciet aannamen in de afgelopen fase van maatschappelijke ontwikkeling, is er niet meer.

Dat brengt me direct bij de volgende vraag: waar komt nu die zekere heroriëntatie op de maatschappelijke ontwikkeling - want zo zou het ook kunnen worden genoemd - vandaan? Waar komt die notie van duurzame ontwikkeling nu eigenlijk vandaan? Ik zie daar twee bronnen voor. De ene is die van een simpele en pure reactie op de ervaringen die we in de afgelopen tijd hebben opgedaan. Dus eigenlijk de maatschappelijke ontwikkeling als een dialectisch proces, waarbij de richtinggevende elementen in een volgende fase in belangrijke mate zijn ontstaan als reactie op wat in een voorgaande fase is gebeurd en ook in een voorgaande fase is misgelopen. Als tweede element zie ik een bepaalde evolutie van het bewustzijn van mensen, vergelijkbaar met bijvoorbeeld datgene wat gebeurd is ten tijde van de Verlichting.

Die reactie op vroegere ervaringen brengt me meteen ook bij de betekenis van de Renaissance en de Verlichting - op wat ik dan zie als de voorbije fase van maatschappelijke ontwikkeling. Die is heel sterk getekend door de wijze van zien naar de mensheid weergegeven in de woorden: 'ik denk, dus ik ben'. Als je daarover doordent, dan heeft die notie eigenlijk in zich een ontkoppeling van de essentie van het bestaan van mensen, van het fysieke. Als je zegt 'ik denk, dus ik ben', geef je daarmee aan dat de essentie van het menselijk bestaan is dat je denkt. En als je daar nog wat op doordent, wat het dan betekent voor de positiebepaling van de mens ten opzichte van het fysieke, ten opzichte van de natuur, dan is de implicatie daarvan dat men zich toen, op het moment dat die bewustzijnsprong werd gemaakt - want zo mag de fase van Verlichting wel genoemd worden - in zekere mate buiten, en misschien zelfs tegenover de natuur is gaan opstellen. We hebben toen een positie ingenomen, anders dan in de daaraan voorafgaande fase, als een bewust element in al wat op deze aarde leeft. Vanuit die positiebepaling zijn we in de eerste plaats de natuur gaan onderzoeken; daar zijn de natuurwetenschappen uit voortgekomen. En toen we steeds meer zicht kregen op hoe die natuur in elkaar zat, zijn we die natuur gaan beheersen en via die beheersing zijn we de natuur ook gaan exploiteren. En daar hebben we gaandeweg de industriële maatschappij en het industriële denken uit ontwikkeld. Eén van de aspecten van een industriële benadering is, wat ik noem, een smalsporige doelmatigheid; namelijk dat je probeert om met de inzet van zo weinig mogelijk middelen, zo weinig mogelijk grondstof, zo weinig mogelijk menskracht, een zo groot mogelijk resultaat te bereiken. Het minimaliseren van de input en het maximaliseren van de output of, anders gezegd, het maximaliseren van het verschil tussen de twee. Die benadering, die dus eigenlijk ook specialisatie inhoudt, heeft ertoe geleid dat we zijdelingse effecten van die industriële benadering zijn gaan negeren. Die vielen als het ware buiten de scope van de koker waardoor we naar delen van de werkelijkheid gingen kijken.

Dát heeft geleid tot allerlei onvoorziene effecten; het heeft geleid tot vervuiling; en tot uitputting van bronnen. Het heeft ook geleid tot het uitsterven van soorten; tot een rechtstreekse aantasting van andere vormen van leven die eigenlijk met de mens één leefgemeenschap vormen. In zekere zin kun je zeggen: hoewel die fase geweldig veel goeds heeft gebracht - en daar doe ik ook helemaal niets aan af - zijn er, op basis van die benadering en het positioneren van de mens tegenover de natuur, wel methoden bedacht die, in zekere zin, zich keren tegen het leven zelf. Dat element is denk ik een belangrijke bron - eigenlijk de Club van Rome-bron - van het ontwikkelen van die notie van duurzame ontwikkeling. Dat spitst zich in belangrijke mate toe op enerzijds de wijze waarop wij voorzien in onze energiebehoefte en anderzijds op de wijze waarop wij in de wereld met water omgaan. Veel van de vervuiling is rechtstreeks terug te voeren op het gebruiken van niet vernieuwbare grondstoffenvoorraden, met name het verbruiken van fossiele energievoorraden. Ook het in het milieu brengen van veel stoffen en het gebruik van methoden bijvoorbeeld in de landbouw zijn zodanig verspillend met water, dat daardoor ook allerlei bronnen waaruit we moeten leven worden aangetast. De gevolgen zijn verwoestijning, verzilting enz.

Dat is naar mijn idee één, en misschien ook wel het belangrijkste, element van de dialectische reactie op wat we in de afgelopen industriële fase van maatschappelijke ontwikkeling hebben gedaan.

Het tweede element is voor mij een zekere evolutie van ons bewustzijn. Dat heeft te maken met het tot ons bewustzijn doordringen van de fenomenen die ik zojuist heb genoemd, maar is ook een autonoom proces. Ik heb zojuist als het grote project van de 20e eeuw gedefinieerd welvaart maken en op basis daarvan emancipatie. Wat is nu eigenlijk emancipatie? Emancipatie is dat je, als mens, bewuster bent van jouw positie ten opzichte van jouw omgeving; dat is althans de definitie die daarover gehanteerd wordt door het Sociaal Cultureel Planbureau. Individualisering, de hedendaagse vertaling van emancipatie, is dat je jezelf ziet en onderscheidt ten opzichte van je omgeving. En in die zin ga je vanuit zo'n waarneming, vanuit een eigenlijk geëvolueerde individualiteitsbeleving, bewuster kijken naar je omgeving. Dat leidt dus ook weer tot nieuw inzicht en nieuwe kennis.

Wat er naar mijn waarneming op het ogenblik aan het gebeuren is in de maatschappij - en dan heb ik het eerder over de voorhoede van de mensheid dan over de mensheid in den brede, hoewel het in mindere of meerdere mate overal speelt - is dat we eigenlijk ten opzichte van de stap die we gezet hebben tijdens de Verlichting, bezig zijn met een herdefinitie van de plaats van de mens in de natuur. Dat we bezig zijn om nu te ontdekken en te erkennen, dat we als mensen verbonden zijn met alle andere vormen van leven op deze planeet. Dat we daar niet los van staan, dat we onderdeel zijn van de kringlopen die zich daar afspelen. En dat we ons ook beginnen te realiseren dat als wij doorgaan met het systematisch uitroeien van soorten, en dat is wat we doen, dat aan het eind van die keten ook het menselijk leven zélf gevaar loopt. Aanvankelijk in termen van kwetsbaarheden, gezondheid, voedselvoorziening eventueel, maar op den duur ook dat leven zelf. Dát is iets wat tot ons bewustzijn aan het doordringen is en dat wordt in belangrijke mate aangedragen door een categorie maatschappelijke organisaties, die we tegenwoordig NGO's noemen: niet-gouvernementele organisaties. Dat zijn organisaties die zich bezighouden met mensenrechten, met dierenrechten en met het bepleiten van de rechten van natuur en milieu; je zou kunnen zeggen van ecosystemen, daar komt het eigenlijk op neer. Die organisaties beginnen gaandeweg in ons hele maatschappelijke bestel een positie en rol van betekenis in te nemen. Die stellen eigenlijk de vraag: wat is op basis van waar we ons nu bevinden, op basis van de omstandigheden waar we vandaag de dag in terecht zijn gekomen, wát is goed leven? Wat is verantwoord leven? Ik heb dan ook de neiging om die groep van NGO's eigenlijk te beschouwen als een maatschappelijke vernieuwingsbeweging, die opkomt voor de rechten van het leven. Van het leven in elke verschijningsvorm. En die vraag 'wat is goed leven?' is een spirituele vraagstelling. Dat is de basisvraag die je tegenkomt in alle religieuze en ook niet-religieuze levensbeschouwingen. De vraag die - vanuit de traditie waar ik vandaan kom - de eerste vraag was in het vragenboekje: 'Waartoe ben ik op aarde?'. Daar gaat het in essentie over, als we het als collectief beschouwen; 'Waartoe zijn wij op deze aarde?'. Eén van de voor de hand liggende antwoorden op die vraag zou zijn: in ieder geval níet om het andere leven op deze aarde te vernietigen en daarmee ook onszelf in gevaar te brengen. Dat kán nooit de bedoeling zijn van het leven. Naar mijn inzicht - ik deel maar mijn zicht daarop met u, dan kunnen we straks discussiëren in hoeverre dat allemaal waar is - is de nieuwe normatiek die nu in onze maatschappij gaandeweg geïntroduceerd wordt, dat er een centrale norm, een centrale waarde moet zijn. Die norm is dan: respect voor leven. Respect voor leven in ál zijn verschijningsvormen en dat vind je ook terug in allerlei acties die plaatsvinden.

Dit is misschien ook het goede moment om over te gaan naar de vraag: wat gebeurt er nu feitelijk op dit terrein? Als waar is wat ik zojuist heb gezegd over die maatschappelijke vernieuwingsbeweging die een nieuw waardenpatroon ingang wil doen vinden, waarin vindt dat gaandeweg al zijn reflectie? En hoever staan we daar dan al mee?

Eigenlijk kun je zeggen dat de Club van Rome een soort beginpunt is geweest van die beweging. Dat het toch een soort 'wake up-call' was vanuit die analyses en van de vraag waar zijn we nu eigenlijk mee bezig in onze industriële maatschappij. Als je terugkijkt naar wat er sindsdien gebeurd is, dan is dat eigenlijk ook al heel veel. Maar als je het moet duiden, dan zou ik eerder zeggen dat daar milieubeleid uit is voortgevloeid en níet zozeer duurzaamheidsbeleid. Onder milieubeleid versta ik dat we de vervuiling zijn gaan opvangen. Dat de processen van produceren en consumeren als gegeven werden aangenomen, maar dat we vervolgens technologieën zijn gaan bedenken die de smeerboel die we maakten vervolgens opvingen of opruimden; 'end-of-pipe-technologie'. Dát is wat we tot nu toe overwegend hebben gedaan. Sinds Brundtland, is gaandeweg een begin gemaakt met het denken over duurzame ontwikkeling, waarbij vooral integratie van verschillende terreinen van het leven een essentieel gegeven is. Vandaar ook die drie pijlers waarop die notie duurzame ontwikkeling rust: een geïntegreerde, samenhangende benadering van sociale, ecologische en economische aspecten van het bestaan. Ik denk dat we op dit punt nog aan het begin staan van het denken daarover; wat het gaat betekenen op langere termijn, laat staan van de uitvoering. Er moet nog heel veel gebeuren. Maar tegelijkertijd zeg ik: er zijn al best allerlei vormen waarin de institutionele setting, waarop het verderop moet gebeuren, zich aan het vormen is. Ik noem bijvoorbeeld het feit dat er dit jaar in september in Johannesburg een grote conferentie van de Verenigde Naties gehouden wordt over sustainable development, over duurzame ontwikkeling. Dus daar zie je dat op wereldniveau deze richtinggevende gedachte voor de maatschappelijke ontwikkeling wordt opgepakt en dat daar pogingen worden gedaan om dat ook op die manier, in die institutionele vorm, onderdeel te laten zijn van het bewustzijn in de wereldgemeenschap.

Hetzelfde doet zich voor op het niveau van de Europese Unie. U bent ongetwijfeld op de hoogte van het zogenaamd 'Lissabonproces', waar de Europese regeringsleiders en staatshoofden hebben gezegd dat Europa een leidende kenniseconomie wil zijn in de wereld. In dat Lissabonproces is via

een conferentie die vorig jaar in Gotenborg is gehouden, de notie duurzaamheid ingevoerd en is men overgestapt van de bekende twee pijler-strategie van de 20e eeuw - een sociaal goede verdeling van welvaart en daarmee bevordering van emancipatie - naar een drie pijler-strategie. De ecologische pijler, weliswaar nog niet als volwaardige pijler maar toch als relevante pijler, is onderdeel geworden van het Lissabonproces, wat eigenlijk de overkoepelende oriëntatie is van het beleid in de Europese Unie.

Je kunt ook nog wijzen op bijvoorbeeld het Kyoto-protocol, over de reductie van CO₂-emissies, wat ook een institutionele vorm is, waarin op wereldniveau die notie van duurzame ontwikkeling zijn reflectie krijgt.

Kijk je naar de Nederlandse verhoudingen, dan kun je wijzen op wat in twee recente nota's van het kabinet staat, namelijk het NMP-4 (Nationaal Milieubeleids Plan) en de 5e Nota Ruimtelijke Ordening. Daarin vind je, zij het niet al te zeer geëxpliciteerd, wel elementen uit dat duurzaamheidsdenken terug. In elk geval wordt daar ook gesproken over transitie op het terrein van landbouw, op het terrein van energie, naar meer houdbare vormen.

Nog een andere verschijningsvorm is de notie van maatschappelijk verantwoord ondernemen, die in de afgelopen tijd ook een belangrijke opgang heeft doorgemaakt. In ieder geval in het denken en, naar je mag aannemen, op den duur ook in het handelen van ondernemingen. Dat begin je ook te zien: dezelfde drie P's waar ik het eerder over had worden ook de pijlers van het ondernemingsbeleid; ondernemingen moeten behalve in hun economisch perspectief ook functioneren in een maatschappelijk perspectief en moeten zich ook wat gelegen laten liggen aan de sociale en ecologische gevolgen van hun handelen. Dat begint in allerlei vormen zijn weerslag te krijgen; bijvoorbeeld in een Oeso-code en in het zogenaamde Global Compact waarmee Kofi Annan is gekomen. Interessant is, dat gaandeweg in 'mission-statements' van ondernemingen ook de spirituele dimensie waar ik het eerder over had, steeds meer zijn rol begint te spelen. Bij een aantal ondernemingen begint men zich de oude Catechismusvraag te stellen 'Waartoe zijn wij op aarde?'. Wat is voor deze onderneming, zoals wij het willen doen, nu eigenlijk de oriëntatie; en dan kom je ook verder dan een puur economische en financiële oriëntatie.

Interessant fenomeen was ook, zeer recent, dat naast het World Economic Forum, het Davos-forum, tegelijkertijd in Porto Alegre in Brazilië een World Social Forum is gehouden, waar 30.000 vertegenwoordigers van NGO's uit de gehele wereld bijeen waren; niet zo zeer om op de trommel van het anti-globalisme te slaan, maar om de context te formuleren waarin die globalisering die we om allerlei redenen nastreven, moet worden geplaatst. Het fenomeen van globalisering moet worden geplaatst in het perspectief van 'wat is goed leven'. Hoe kunnen we zorgen dat we die globalisering aanwenden om voor steeds meer mensen een steeds beter leven tot stand te brengen en dat te doen op een zodanige wijze, dat de bronnen waaruit we met zijn allen leven in takt blijven. Ook dat is weer het reiken naar een overstijgende notie; naar dié spirituele dimensie.

Als je de ontwikkelingen ziet, is mijn waarneming dat we gaandeweg aan het evolueren zijn naar wat ik wel noem een nieuwe maatschappelijke configuratie. Waar we in een vorige fase toch heel sterk zijn terechtgekomen in een soort tweedeling: je hebt overheden en je hebt het bedrijfsleven, je hebt de overheid en de politiek die zich inspant voor de publieke zaak en je hebt private actoren die zich vooral inspannen 'voor hun eigen zaak'. Wat je nu met die NGO's ziet opkomen is een private beweging, particuliere organisaties die zich zeer uitdrukkelijk bezig houden met de publieke zaak. Niet zoals politieke partijen in den brede, maar heel specifiek. Daarom worden ze ook wel 'one issue-bewegingen' genoemd. En in die zin ontstaat er ook in die maatschappelijke structuur een soort drie-pijlerstructuur, waarbij je nog steeds de overheid hebt en nog steeds het bedrijfsleven in zijn verschillende aspecten, maar er een derde, relevante speler bij aan het komen is, die bestaat uit die nieuwe generatie maatschappelijke organisaties, die zich in essentie aspecten van het algemeen belang aantrekken. En die om die redenen door overheid en politiek vaak met een zekere argwaan worden bekeken omdat ze ervaren worden als zijnde rivaliserend met de 'monopolisten van het publieke belang'.

Dat brengt me vervolgens bij de vraag wat kan nu de rol van kennis en technologie zijn in het realiseren van het perspectief van de duurzaamheid?

Voor ik daar specifiek op in ga - ik zeg u vooraf dat ik daar zelf grote verwachtingen van heb - noem ik eerst de aard van de ontwikkeling van de mensheid, of überhaupt van het leven. Zou je dat niet zo kunnen interpreteren dat de reis die we maken, verloopt langs de weg dat we steeds meer geest brengen in de materie. Dat is in feite wat er gebeurt. Als we kijken naar onszelf: ooit waren we ook

overwegend materie en gaandeweg is daar steeds meer geest in gekomen. Maar tegelijkertijd brengen we in onze economische acties ook steeds meer denkkracht in de materie. Er wordt steeds meer waarde vanuit geestesproducten toegevoegd aan de materie. Ik noem een heel simpel voorbeeld; als je een auto bekijkt nu en je vergelijkt die met het product van nog maar vijftig jaar geleden, dan is dat ding veel kleiner en lichter - dus er zit veel minder materie in - en er zit veel meer technologie in, veel meer denkkracht.

Dat is eigenlijk het lange-termijnperspectief waarin we bezig zijn en je kunt het ook zien als een proces van dematerialisatie. Dematerialisatie is een belangrijke notie in de toepassing van kennis, in onze activiteiten.

Als je het zo ziet, is het ontstaan van ICT, de informatie- en communicatietechnologie, eigenlijk een hele logische ontwikkeling. We spreken daar over de 'weightless economy'; de gewichtloze economie. Want de producten die we daar via die informatie- en communicatietechnologie produceren en transporteren en op de markt brengen, dat zijn virtuele producten; die wegen niets, dus daar is die dematerialisatie in een hele vergaande mate gerealiseerd. Het aardige is, althans in mijn visie, dat die technologie gekomen is juist op het moment dat we die bewustzijnsbeweging, waar ik het eerder over had, maakten; die emancipatie, die individualisering. Eigenlijk kun je zeggen dat de informatie- en communicatietechnologie die verschijnselen faciliteert. Het accommodeert individualiteit, dat zie je aan allerlei toepassingen, en tegelijkertijd speelt het een belangrijke rol in het mondiale bewustzijn. Want de feitelijke uitwerking van die technologie op hoe mensen de wereld beleven, is dat wij bijvoorbeeld via de media en via internet op elk moment weten wat er waar dan ook in de wereld gebeurt. We zien dat elke dag langskomen en in die zin zijn we met zijn allen, in termen van context, inmiddels zodanig ingebed dat we de verbinding met andere mensen van dag tot dag beleven. En ik noem dan ook ICT, in de verschijningsvorm van media en internet, soms ook wel de infrastructuur van het mondiale bewustzijn; die dingen hangen samen. Het is dus heel belangrijk om in een volgende fase van maatschappelijke ontwikkeling dat proces van dematerialisatie, en daarmee van duurzame ontwikkeling, tot stand te brengen.

Er is een tweede terrein van nieuwe kennisontwikkeling waar ik grote betekenis aan hecht, namelijk het terrein van de levenswetenschappen. De levenswetenschappen, life sciences, houden zich bezig met het begrijpen van het functioneren van de levende materie, in alle vormen. Het is ook interessant - even terzijde - dat tegelijk met de opkomst van de levenswetenschappen een ethisch gefundeerde beweging is opgekomen als de NGO's, waar ik het eerder over had, de rechten-voor-het-leven-beweging. Dat is een mooie parallel die ook té toevallig is om echt toevallig te zijn. Die levenswetenschappen hebben, denk ik, de potentie in zich om ons in een komende periode op hele andere manieren van energie en van materie te voorzien. In bepaalde kringen die zich daar op een geavanceerde manier mee bezig houden, wordt dan ook al gesproken over een zogenaamd 'bio-based economy'; dus dat we onze economie zullen baseren niet zozeer op wat we in de aardkost aantreffen aan grondstoffen en aan energie, maar dat we de materie die we nodig hebben, en de energie die we nodig hebben, in een komende periode veel meer zullen ontlenen rechtstreeks aan de zon, danwel aan gefotosynthetiseerde zonne-energie, zeg: planten, zeg: biomassa. En dat is bepaald een perspectief dat zich begint aan te dienen en waarmee we dus in een heel andere situatie terecht komen. Als je ICT en de levenswetenschappen combineert, en je vergelijkt waar onze toekomstige welvaart vandaan zal komen met waar die in het verleden vandaan kwam, dan kun je - ruw en kort door de bocht - stellen dat onze huidige welvaart komt uit spierkracht en uit grondstoffen die we in de aardkorst hebben aangetroffen - fossiele energie - en in de toekomst zal hij komen uit geestkracht en uit de zon. Dát is eigenlijk de grote beweging die we in het kader van het streven naar duurzaamheid in de 21e eeuw moeten maken. En het lijkt er sterk op dat de kennis die we daarvoor nodig hebben, gaandeweg ook aan het beschikbaar komen is. Een grote slag en een, inderdaad ook langs de lijn van kennis en technologie, te realiseren invulling van de reis naar duurzaamheid.

Ook heel belangrijk in dit kader is de energietechnologie, die, hoe je het ook wendt of keert, ertoe zal moeten leiden dat we vervanging vinden voor de fossiele energie die we in de aardkorst aantreffen, want die raakt op. En je kunt strijden over de vraag of dat al in 2040 is of pas in 2060 of nog iets later, maar dat gedurende deze eeuw die bronnen in belangrijke mate gaandeweg vervangen zullen moeten gaan worden door duurzame bronnen, staat vast. Dus is het van belang om ook gaandeweg beelden te ontwikkelen over wat dat zou kunnen zijn. Ikzelf denk dat ons energievoorzieningsstelsel op den duur zal evolueren naar een structuur die veel weg heeft van internet; namelijk een netwerk met talloze kleine opwekkingsplaatsen, zonne-energie, windenergie enz.

Als we werk willen maken van duurzame ontwikkeling, en als we daar ook tijdig mee willen beginnen, is het van belang om in dat soort categorieën te gaan denken. Het is van belang om een echte lange-termijn-oriëntatie te krijgen, want als je dat niet doet kom je ook niet in die duurzaamheid terecht. Dat

gaat niet via stappen die niet verder reiken dan de komende paar jaar, dus daar moet je lange-termijn-oriëntaties in het geding brengen.

Alles overziend zeg ik, het gaat erom de slag verder te maken, enerzijds van spier- naar geestkracht en anderzijds van energie uit fossiele voorraden naar energie uit de stroom die op dat moment langskomt. Dát is de essentie, denk ik, van de weg die we moeten gaan.

Alvorens tot een afronding te komen, de vraag wat er nu op dit terrein in een komende Regeerakkoord zou kunnen staan. Ik noem een paar punten.

1. Het is hoog tijd dat het volgende kabinet duurzame ontwikkeling expliciet neemt als oriëntatie en basis voor het beleid. Dat moet worden geëxpliciteerd als hét concept waarmee in de komende periode moet worden gewerkt.
2. Daar hoort bij dat het kabinet aankondigt: wij gaan voortaan, bijvoorbeeld met Prinsjesdag, niet meer alleen de miljoenennota en de begroting presenteren, maar wij presenteren een "drie maal p"-verslag; wij gaan aan de volksvertegenwoordiging rapporteren langs de drie lijnen:
 - wat is er met dit land gebeurd economisch-financieel;
 - wat is er met dit land gebeurd op sociaal terrein, sociale samenhang;
 - wat is er gebeurd op ecologisch terrein.

Eén van de manieren om dat te doen is het ontwikkelen van een, wat ik zou willen noemen, schaduw-BNP. Dus dat we niet alleen kijken naar de omvang van de productie zoals die nu is gedefinieerd, maar dat we daar ook aspecten mee in verband brengen van ecologische en sociale aard. En als daar achteruitgang gerealiseerd wordt, of als we interen op de voorraden, de voorraad natuur of de voorraad stilte of wat dan ook, dat dat niet gepresenteerd wordt als economische groei maar eerder als een aftrekpost op economische groei. Want wat we in de huidige fase doen, dat is in feite dat wat we putten uit voorraden als stijging van de welvaart presenteren.

1. Derde element zou voor mij zijn een versterking van het kennisbeleid. Als ik kijk naar de ambities van Lissabon - en daar heeft de Nederlandse regering van gezegd daar willen wij nog een schepje bovenop doen - dan is onze investeringsquote in kennis gewoon te laag. En de efficiency waarmee dat hele bestel functioneert, is ontoereikend. De verbinding tussen de publieke kennisinfrastructuur in o.a. universiteiten en wat er in het bedrijfsleven gebeurt, is matig tot slecht en de vertaling van nieuwe kennis in nieuwe producten is nog slechter. Ook als je dat internationaal vergelijkt.
2. Vierde punt zou wat mij betreft zijn - we hebben dat in de SER al een paar keer geadviseerd - het opstarten van een lange termijnplan voor duurzame energie. Wij hebben een economie die zeer energie-intensief is en op langere termijn kan dat dus een kwetsbaarheid worden. Het zou lijkt mij, verstandig zijn om anticiperend op de veranderingen die toch moeten komen, te zorgen dat we een voorloper worden op het terrein van duurzame energievoorziening.
3. Als vijfde element zou ik zeggen is het van groot belang om echt de mobiliteitsmarkt in het leven te roepen, met o.a. de kilometerheffing. Meer in het algemeen het zodanig structureren van prijzen van vervoer, dat alle kosten - ook de maatschappelijke kosten - daarin zijn vervat. Dus bijvoorbeeld ook de CO2-emissies die het verkeer veroorzaakt, via zo'n handelssysteem van een prijs voorzien; dat zijn ook dingen die op het ogenblik aan de orde zijn.

Ik kom bij mijn conclusie, en die is heel kort.

1. Duurzame ontwikkeling is hét nieuwe maatschappelijke project voor de 21e eeuw; hét ontwikkelingsperspectief voor de eeuw die nog goeddeels voor ons ligt.
2. Duurzame ontwikkeling is een proces; het in dialoog zoeken naar een houdbare wijze van leven, met respect voor alle vormen van leven en het in takt houden van de bronnen waaruit we leven. Die dialoog vindt plaats in de maatschappelijke driehoeks configuratie waar ik het eerder over had.
3. Duurzaamheid moet als belangrijke richtinggevende dimensie in het beleid van het volgend kabinet tot uitgangspunt worden verheven."

DISCUSSIE

De negen discussianten stelden samen vijftien vragen, die hier in vijf clusters, voorzien van een antwoord door de heer Wijffels, zijn samengevat.

De eerste vragen gingen over de relatie tussen het gedrag bij ICT en duurzaamheid. ICT wordt voor een groot deel gebruikt voor materialistische zaken zoals aankopen van spullen. Werkt ICT daarmee niet remmend op de bewustwording van de noodzaak tot duurzaamheid? Daarnaast kwam de vraag of cultuur als een apart element naast de economische, ecologische en de sociale aspecten van de maatschappij moet worden betrokken in de discussie.

In zijn antwoord stelde de heer Wijffels dat echt besef van duurzaamheid tot uiting komt in het persoonlijk gedrag van mensen, ook bij de kassa. Ook collectief gedrag kan veranderen. Veel menselijk gedrag uit onze eigen geschiedenis vinden we nu absoluut onverantwoord. Bij het beschouwen van de cultuur in ons bestaan zijn er twee scholen: de eerste deelt de cultuur in bij de sociale factoren en de tweede vindt dat de cultuur in brede zin als apart aspect moet worden meegenomen in de analyses van duurzaamheid. De heer Wijffels houdt van de stevige driepotenstructuur en kiest voor de sociaal/culturele benadering.

Een tweede thema was de rol en invloed van de NGO's zowel internationaal als nationaal. Zouden de NGO's op het gebied van natuurbescherming en milieu nationaal niet meer kunnen bereiken met een veel inniger samenwerking in de vorm van een gezamenlijk aanspreekpunt voor de regering?

De heer Wijffels stelde dat het grote belang van NGO's ligt in de mogelijkheid om een nieuw zicht te bieden op wat 'goed' leven is, in een bepaalde fase van de ontwikkeling van de mensheid zowel ten aanzien van mensenrechten als van natuurbescherming. Dit geldt ook voor ondernemingen, die beïnvloed kunnen worden om andere producten te gaan maken, met andere kwaliteitsaspecten. Het gaat om een gezamenlijke ontwikkeling, die o.a. door NGO's gevraagd wordt en wederzijds begrepen moet worden.

Internationaal hebben de NGO's een belangrijke functie. Elke beweging bergt ook een tegenpool in zich. Zo leidt globalisering tegelijkertijd tot een versterkte regionalisering en lokalisering. Op nationaal niveau wordt door de NGO's op natuurbeschermings- en milieugebied bij bepaalde thema's goed samengewerkt, leidend tot gezamenlijke standpunten en publicaties. Men kent elkaar en houdt contact, maar de diversiteit tussen de organisaties is zo groot dat men toch de eigen identiteit wil handhaven ook in gesprekken met derden.

Het derde cluster vragen betrof het verband tussen de begrippen vooruitgang, duurzaamheid en het tempo waarin veranderend inzicht ontstaat.

De verwijzing naar Descartes in het begin van het betoog van de heer Wijffels 'Ik denk dus ik besta' heeft hij zelf terecht van een vraagteken voorzien. Neurofysiologisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat denken geen zelfstandig bestaan leidt, maar in belangrijke mate gevoed wordt door gevoelens en persoonlijke herinneringen. Houdt dat niet in dat er een onvermijdelijk tempoverschil is in het denken over duurzaamheid tussen verschillende bevolkingsgroepen en verschillende staten? Kun je in concreto bijvoorbeeld van Chinezen, die nog in de materiële fase van de 20e eeuw leven, vragen om af te zien van een grote vraag naar auto's, om direct in het 21e eeuwse duurzaamheidsconcept te stappen?

De heer Wijffels geeft aan dat ook hij het prachtig zou vinden als de bewustwording van de duurzaamheidsnotie sneller zou gaan. Uiteindelijk gaat het om een nieuw normen en waarden patroon dat door de 'rechten van het leven beweging' wordt ingebracht. Dat gaat niet van vandaag op morgen. Het tempoverschil is reëel en vereist veel diplomatie om toch tot internationale afspraken te komen.

In de grond is duurzaamheid een concept van samen delen en samen werken. De onderliggende echte problemen die ontstaan zijn bij het klimaatverdrag en het Kyoto-protocol liggen in de onderlinge concurrentie.

We kenden de polariteit tussen de makers en de verdelers van het nationaal product. Nu ontstaat een nieuwe polariteit namelijk tussen degenen die respect voor het leven centraal stellen en degenen die dat niet doen. De as van de polariteit is aan het verschuiven, dat leidt tot verwarring in de politiek. Ook in ondernemingen verschuiven doelstellingen. Neemt men primair het voorzien in een maatschappelijk behoefte of primair het belang van de 'shareholder' als uitgangspunt? Die polarisatie moet dan verzoend worden in een dialectisch proces. Actie-reactie-synthese. Of in dit proces sturende beleidsinstrumenten (zoals lagere winstbelasting voor duurzaam producerende bedrijven) een rol kunnen spelen is nog niet duidelijk.

Het vierde thema was spiritualiteit, dat verwijst naar de aloude vraag 'waarom is de mens op aarde?' wordt in de Westerse wereld vaak beantwoord met formuleringen uit het Christelijk geloof, maar kent op wereldschaal geen eenduidig antwoord. De heer Wijffels heeft daarom (in dit gezelschap) bewust gekozen voor het niet specifieke begrip spiritualiteit. NGO's beroepen zich in wereldverband niet op één bron (ook niet na 11 september 2001) en komen tot dezelfde duurzaamheidsconclusie. Het gaat om het zoeken van een gemeenschappelijke noemer.

Het vijfde cluster had zowel aanrakingspunten met economie als met wetgeving. Kunnen we wel wachten op het vrijwillig vormgeven aan rentmeesterschap en het verantwoordelijkheid nemen door staten, op internationaal niveau? Is een wettelijke verplichting voor bedrijven (los van de guidelines van de OECD) tot duurzaamheidsverslaglegging over de drie P's, niet noodzakelijk?

De indicator voor 'sustainable economic welfare' gaat sinds de zestiger jaren steil naar beneden. Moeten we niet snel komen tot een berekening van het BNP die gecorrigeerd is voor milieuschade en verbruikte grondstoffen?

Kunnen de Internationale Fondsen de sprong maken en aan China de technologie en kennis geven die in het Westen en Japan bestaan in plaats van de financiële hulp die nu geboden wordt om huidige centrales te verbeteren.

In de antwoorden gaat de heer Wijffels in op het gecorrigeerde BNP waarvoor de benodigde cijfers beschikbaar zijn, en dat er volgens hem nu echt moet komen.

Ten aanzien van China dat grote ecologische problemen kent is de oplossing nog niet eenvoudig. Die vraagt om een aanpassing van de economische orde, waarbij de concurrentie als economisch instrument in een ander licht komt te staan.

Voor de duurzaamheids-verslaglegging op het niveau van bedrijven ligt er een witboek van de EU over maatschappelijk ondernemen. Het geven van Europese richtlijnen is waarschijnlijker dan een verplichting. We zijn nog niet in staat precies aan te geven wat er in een verslag moet staan.

Wetgeving nu zou symboolwetgeving zijn. We moeten in dialoog met elkaar de juiste weg nog vinden. Wetgeving die vooruit loopt op wat de praktijk kan leveren werkt meestal averechts.

OVER DE SPREKER

Dr Herman H.F. Wijffels (1942) is voorzitter van de Sociaal-Economische Raad (SER).

Na zijn studie aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg was hij werkzaam bij het Ministerie van Landbouw en Visserij en vervolgens als Algemeen Secretaris van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond. In 1981 trad hij in dienst van Rabobank Nederland en in 1986 werd hij benoemd tot voorzitter van de Hoofddirectie. In 1999 werd hij voorzitter van de SER. Herman Wijffels bekleedt diverse nevenfuncties.

Sinds 1999 is hij voorzitter van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland.

Voorts is hij voorzitter van de Raad van Commissarissen van DSM en van het Stichtingsbestuur van de Katholieke Universiteit Brabant. Hij is ook lid van de Board of Supervisors van Sara Lee/DE NV en lid van de Raad van Toezicht van het Rijksmuseum.

De Stichting Erasmus Liga is in 1972 opgericht ter bezinning op de problematiek van 'De grenzen aan de groei' en maakt sedert 1987 deel uit van het netwerk van National Associations for the Club of Rome.

De Liga stelt zich ten doel het begeleiden van de haars inziens noodzakelijke mentaliteitswijzigingen, het verspreiden van objectieve informatie en het leveren van een bijdrage tot bezinning op dusdanige wijze, dat vernieuwing van de samenleving kan worden nagestreefd.

De Erasmus Lezing 2002 werd gehouden op donderdag 14 februari 2002 in de Balzaal van de Raad van State te Den Haag.